

Vriend, vijand en voorbeeld: de vreemdeling en het Oude Testament (gepubliceerd in H. Jansen e.a., *De vreemdeling en de Bijbel*, Amsterdam University Press 2007, 22-29)

© Klaas Spronk

Niets menselijks is het Bijbelvolk vreemd. Het in het Oude Testament beschreven volk Israël keek net als alle andere volken met de gebruikelijke portie argwaan tegen de vreemdeling aan. Bij de schrijvers – wetgevers, wijzen, dichters of profeten – was het niet anders. Het is goed om dat van te voren in alle nuchterheid vast te stellen. Maar al te vaak leven er onverantwoord grote verwachtingen ten aanzien van dit heilige boek. Alsof alles wat daarin staat uitzonderlijk diepzinnig zou zijn en een bijzondere boodschap of aanwijzing ter navolging zou bevatten. Dat is namelijk niet zo. In veel opzichten is het beschrevene heel gewoon en wijkt wat daarin staat niet af van wat je bij tijdgenoten van Israël vindt en mag verwachten. Het zijn de uitzonderingen daarop die dit boek spannend en inspirerend maken en ervoor kunnen zorgen dat de lezer aan het denken gezet wordt. Misschien wordt hij of zij er zelfs door geïnspireerd om anders tegen de dingen aan te kijken, bijvoorbeeld als het gaat over de plaats van de vreemdeling in ons midden. Want ook bij dit thema stuiten we in het Oude Testament naast de gebruikelijke, niet altijd even verheffende benadering volgens het principe van eigen-volk-eerst, op een fascinerende tegendraadse beweging.

Nu zou het ook weer niet terecht zijn om bij voorbaat al te geringschattend te doen over de houding ten opzichte van de vreemdeling in het Oude Testament. Het is zelfs zo het hoogste gebod van de liefde juist ook hier geldt. We kennen dat gebod in de eerste plaats uit de opdracht om God lief te hebben met alles wat in ons is. Zo staat het in Deuteronomium 6:5 en 11:1. Ook bekend en veel aangehaald is wat we vinden in Leviticus 19:18: 'Heb je naaste lief als jezelf'. Toen Jezus gevraagd werd naar het belangrijkste gebod noemde hij deze twee: de liefde voor God en voor de naaste. In het Oude Testament komt deze onmogelijke opgave – alsof je liefde kunt afdwingen – nog één keer voor en wel in hetzelfde hoofdstuk van het boek Leviticus, in een passage over vreemdelingen: 'Heb hen lief als je zelf' (19:34). We mogen overigens aannemen dat Jezus bij zijn samenvatting van de wet dit gebod niet negeerde, maar zag als onderdeel van de liefde voor de naaste. Wanneer hij uitlegt wie de naaste is komt hij immers met het verhaal van de barmhartige Samaritaan (Lucas 10:25-37). Een Samaritaan was in die tijd voor Joden de vreemde bij uitstek en juist die vreemde laat zien wat liefde voor de naaste is.

Het is wel heel bijzonder dat de vreemdeling nadrukkelijk genoemd wordt als object van dit gebod dat je niet zomaar kunt gehoorzamen. Liefhebben op bevel, leidt dat niet tot schijnheiligheid? Dat kan alleen maar goed gaan – en zo zal het liefdegebod ook zijn bedoeld – als je ervan overtuigd raakt dat die ander (God, de naaste, de vreemdeling) ook echt iemand is om van te houden. Het gebod is met andere woorden een aansporing om zich in die ander te verdiepen met de voorspelling dat je er uiteindelijk, vroeger of later, achter zult komen dat die ander je liefde waard is. Daarvoor zul je de neiging om wat vreemd is op een afstand te houden moeten overwinnen. Dat begint bij jezelf, zo wordt aan het volk Israël voorgehouden: 'jullie zijn zelf vreemdelingen geweest in Egypte'. Je weet wat het is als je 'gastheer' zijn macht misbruikt. Ga er dus zelf wijs mee om. Wie in de vreemdeling een naaste ontdekt zal ook ontdekken dat de angst wederzijds is, of liever: was, want met die ontdekking zal men de vreemdeling minder geharnast tegemoet durven treden.

Wie de kunst verstaat of de moed opbrengt om de vreemdeling als naaste te zien, kan zelfs ervaren dat hij/zij daarmee God ontmoet. Zo gaat namelijk het verhaal van Abraham in Genesis 18. Op een dag bood hij drie voorbijkomende vreemdelingen gastvrij de schaduw van zijn tent en het beste van zijn kudde. In het vertrouwelijk gesprek dat zij voeren wordt gaandeweg duidelijk dat Abraham te maken heeft met God en twee engelen. Zo komen in deze geschiedenis dus alle drie in het liefdegebod genoemden samen: de vreemdeling, die gastvrij behandeld wordt als een naaste en zich tenslotte als God openbaart.

Een positiever houding ten opzichte van de vreemdeling is niet denkbaar. Helaas moeten we constateren dat het daaraan verbonden gebod te mooi is om alom waargemaakt te worden. Al binnen de oudtestamentische wetgeving wordt het gerelativeerd. Het blijkt namelijk dat de ene vreemdeling de andere niet is. Ze zijn er in drie soorten en die krijgen alle hun eigen benadering. De in het liefdegebod uit Leviticus genoemde vreemdeling heet in het Hebreeuws *geer*. In andere teksten leren we deze vreemdeling kennen als iemand die zijn plaats gevonden heeft te midden van de Israëlieten en open staat voor hun wetten. Zo lezen we in Deuteronomium 31:12 dat heel het volk bijeen geroepen moet worden, 'met inbegrip van de vrouwen en kinderen en de vreemdelingen die bij u de stad wonen'. Zij krijgen de wet van Mozes te horen en ze worden verondersteld gemotiveerd te zijn om die na te leven. Deze vreemdeling is goed geïntegreerd.

Naast deze *geer* kende men ook de *nochri*, doorgaans vertaald met 'buitenlander'. Dat is een ander verhaal. In de wetgeving zijn zij in ieder geval duidelijk onderscheiden. Er is afstand die zichtbaar wordt op het moment dat er geld aan die ander verdiend kan worden. Zo lezen we in de voedselwetten dat Israëlieten geen vlees mogen eten van dieren die dood gevonden zijn. Daar wordt dan aan toegevoegd: 'Laat het aan de vreemdelingen die bij u in de stad wonen, of verkoop het aan een buitenlander' (Deuteronomium 14:21). Van de buitenlander mag ook rente gevraagd worden bij een geldlening. Als het er op aankomt houdt men afstand tot deze buitenlander. Het meest extreme en aangrijpende voorbeeld vinden we in Ezra 10. Toen de identiteit van het volk op het spel stond bij de wederopbouw na de Babylonische ballingschap werden de 'buitenlandse' vrouwen met wie de Israëlieten waren getrouwd zonder pardon weggestuurd.

Het kan nog erger. In dat geval wordt de vreemde *zaar* genoemd. Die mag niet mee-eten bij de maaltijd van de plechtigheid waarmee de verzoening met God wordt gevierd (Exodus 29:33). Dat is de vreemde die profiteert van je nederlaag (Jesaja 1:7), de 'barbaar' (vertaling van de Nieuwe Bijbelvertaling in Jesaja 25:2). Dat is de gevaarlijke vrouw waarvoor een vader zijn zoon ernstig waarschuwt. Hij wil hem 'redden van de vreemde vrouw, van de onbekende die gladde woorden spreekt', zo lezen we in Spreuken 2:16 volgens de NBG vertaling van 1951. In de Nieuwe Bijbelvertaling staat hier 'om je te beschermen tegen een lichtzinnige vrouw, die je met haar vleierij wil paaieren, een vrouw die ver is afgedwaald'. Het lijkt erop alsof de vertalers ervoor terugschrokken om de onverholten argwaan tegen het vreemde en onbekende, en dan ook nog ten aanzien van een vrouw, zomaar weer te geven. In Spreuken 5:10 worden de Hebreeuwse woorden *zaar* en *nochri* naast elkaar gebruikt bij de beschrijving hoe ellendig het is als je zuurverdiende loon die verfoeide vreemden toevalt. Daar vinden we het woord 'vreemd' ook in de Nieuwe Bijbelvertaling terug: 'Van wat mij zo moeizaam hebt verworven, genieten vreemde mannen in de woning van die afgedwaalde'. Als hetzelfde woord *zaar* enkele verzen later (in Spreuken 5:20) voor een vrouw gebruikt wordt vertaalt men toch maar weer liever moraliserend met 'lichtzinnig'.

Hoe je het echter ook wendt of keert, het valt niet te ontkennen dat er naast de hoogstaande visie op de vreemde als naaste in het Oude Testament ook een primitief afwerende reactie op de vreemde te vinden is. Men zou kunnen veronderstellen dat er een ontwikkeling in het denken over dit thema zat, een voortschrijdend inzicht en toenemende openheid, maar zo eenvoudig is het niet. Het lijkt er veeleer op dat Israël niet ontkomen is aan het zich altoos herhalende patroon dat in tijden van spanning en onzekerheid de vreemdeling het verdomhoekje wordt ingedreven; als dader en als slachtoffer. Als er één volk is dat dit zelf de eeuwen door aan den lijve heeft ondervonden dan is het wel Israël zelf. Elie Wiesel schrijft er indrukwekkend over en zet in bij wat God tegen Abram zei toen zij hun verbond sloten: 'Wees ervan doordrongen dat je nakomelingen als vreemdeling zullen wonen in een land dat niet van hen is en onderdrukt zullen worden' (Genesis 15:13; zie 'De vreemdeling in de Bijbel', in E. Wiesel, *Woorden zonder wederwoord*, Hilversum: Gooi & Sticht, 1983, 103-116).

Dit vaste patroon kan echter ook doorbroken worden, zo leren ons enkele heilzaam verrassende verhalen in het Oude Testament. Een eerste voorbeeld daarvan komen we tegen op een plaats waar je het niet zou verwachten: in de aanloop naar de verovering van het land Kanaän onder leiding van Jozua. Ten tijde van een oorlog is er weinig ruimte voor nuances, want men is gebaat bij een helder vijandsbeeld dat er geen twijfel over laat bestaan dat die ander bestreden en verdreven moet worden. Van de twee verkenners die Jozua vooruit stuurt (volgens hoofdstuk 2 van het naar hem genoemde boek) wordt ook niet anders verwacht dan dat zij dit beeld bevestigen en daarbij ook met de nodige aanwijzingen voor het beste strijdplan komen. Direct aan het begin van hun tocht dreigt de verkenningsmissie evenwel fout te lopen. De twee mannen zijn de dichtstbijzijnde stad, Jericho, binnen gegaan maar zijn daarbij blijven steken aan de buitenrand, op de walletjes. Ze brengen de nacht door bij een hoer, Rachab. Dat is nu precies de 'vreemde' vrouw waar een vader zijn zoon voor waarschuwt. Het kwam eerder al ter sprake. Anders dan men zou verwachten worden die twee Israëlitische mannen echter niet ingewijd in de gevaarlijke geneugten van het stadse leven, maar ontdekken ze dat het gerucht van hun God hun al vooruit was gesnel. Rachab blijkt zich zelfs al tot de machtige God van Israël bekeerd te hebben en ze biedt haar diensten aan. Terwijl je mocht verwachten dat de twee verkenners in die diensten verstrikt zouden raken, zorgt Rachab ervoor dat ze uit de handen van de mannen van Jericho blijven. Haar optreden maakt de Israëlieten bovendien duidelijk dat hun strijd in feite al door God zelf gestreden is. Een eigen strijdplan is niet eens nodig.

Wie doorleest in het boek Jozua zal ontdekken dat deze 'vreemde' vrouw Rachab een al even onverwachte tegenhanger heeft. Nadat Jericho is gevallen, waarbij inderdaad duidelijk werd dat God het werk deed, stagneert de verovering van het land. De oorzaak daarvan wordt al snel gevonden: iemand heeft zich vergrepen aan de buit in Jericho. Die was aan God gewijd, maar iemand had de verleiding van de gemakkelijk te verkrijgen rijkdom niet kunnen weerstaan. Via een van hogerhand gestuurde loting wordt duidelijk wie de dader is: Achan. Dat is niet zomaar iemand. Hij is telg van een belangrijke familie uit de eerste van de stammen, Juda. Het contrast met Rachab is groot. De verdachte, vreemde vrouw had de verovering op gang geholpen; de boven alle twijfel verheven, vooraanstaande Judeeër liet de operatie stagneren. Bij Rachab was het geloof in de voor haar vreemde God sterker dan de band met haar stad, bij Achan was de begeerte groter dan het ontzag voor de God van zijn volk. Ook de afloop van hun verhaal verloopt parallel: Rachab wordt samen met haar familie gered van de ondergang van het instortende Jericho, terwijl Achan zijn familie meesleurt in een vreselijke ondergang door middel van steniging. Te midden van al dit geweld is dan wel duidelijk geworden dat men zich ernstig kan verkijken op wat vreemd lijkt te zijn en op wat eigen is.

Bekender en liefelijker is het verhaal van Ruth: de 'vreemdelinge' (Ruth 2:10) die de overgrootmoeder van koning David zou worden. Het loopt allemaal zo mooi af dat men haast zou vergeten dat Ruth aanvankelijk alle schijn tegen had. Ze was een Moabitische. Dat zegt al genoeg, want de Moabieten, zo lezen we herhaaldelijk in het Oude Testament, waren een verachtelijk volk. Er werden rare grappen over hen verteld. Zo kun je de naam Moab vertalen met 'van vader'. Volgens Genesis 19 ligt de oorsprong van dit volk dan ook bij de incestueuze relatie tussen de aan de ondergang van Sodom ontkomen Lot en één van zijn dochters. Daaruit was een zoon voortgekomen die door zijn moeder heel passend Moab genoemd werd. De Moabieten figureren ook weinig flatteus in één van de verhalen in het boek Rechters. In hoofdstuk 3 wordt verteld hoe de Israëlieten een tijd lang onderdrukt werden door de koning van Moab. Daar komt een eind aan door toedoen van de Israëlitische held Ehud, die op tamelijk onsmakelijke wijze laat zien hoe dom en dik die Moabieten zijn. Dat je voor Moabitische vrouwen op moest passen, had het volk Israël onderweg naar het beloofde land tot eigen schade en schande ondervonden. Numeri 25 toont onmiskenbaar aan dat men zich beter niet met haar in kan laten, want dat leidt tot afgoderij en alle gevolgen van dien.

En dan is daar opeens Ruth. Wie had zo'n positief verhaal over een Moabitische ooit verwacht? Het spannende van deze geschiedenis is dat we er alle soorten van vreemdelingschap in tegen komen. Het begint met ene Elimelech die met vrouw en kinderen om economische motieven uitwijkt van Bethlehem naar Moab. Daar blijven ze wonen 'als vreemdelingen' (Ruth 1:1). Dit is de vreemdeling als *geer*. Het lijkt goed mogelijk dat ze daar zullen kunnen integreren. Doordat Elimelech en zijn zoons vroegtijdig overlijden lukt dat echter niet. De rollen worden omgekeerd. De inmiddels aangetrouwde Ruth komt nu als economisch vluchteling naar Israël. Ze noemt zichzelf heel bescheiden een 'buitenlandse' (*nochri*, Ruth 2:10). Na allerlei verwickelingen kruipt ze bij haar weldoener Boaz in bed. Ze gaat weliswaar aan het voeteneinde liggen, maar wie zou het verbazen als daar de conclusie uit getrokken zou worden dat zij de 'vreemde' vrouw is die probeert om Boaz in haar ban te krijgen? Gelukkig schat Boaz haar motieven goed in. Het 'happy end' is allerm minst vanzelfsprekend, want het had makkelijk anders af kunnen lopen. Het is maar goed – ook voor de koninklijke lijn in Israël – dat Boaz zich niet heeft laten leiden door de gebruikelijke argwaan jegens de vreemdeling in het algemeen en Moabitische vrouw in het bijzonder.

Zo is de oudtestamentische wetgeving betreffende de vreemdeling misschien te mooi om waar te zijn, maar zijn er ook verhalen die laten zien dat er toch iets van waar gemaakt kan worden. Het gebod om de vreemdeling lief te hebben als jezelf wordt gemotiveerd met de verwijzing naar de situatie waarin Israël zelf vreemdeling was. Uit de verhalen wordt duidelijk dat het soms de vreemdeling is die het scherpst ziet wat de kern en het meest waardevolle is van het Israëls geloof. God zij dank voor vreemdelingen als Rachab en Ruth. Hun verhalen roepen de vraag op of men wel genoeg moeite doet om de vreemdeling en daarmee ook zichzelf goed te begrijpen.